

Słowo wstępne¹

Pojęcia „cykl życia” i „bieg życia” są od wielu lat kategoriami nauk społecznych. Badania empiryczne i analizy teoretyczne przyczyniły się do rozwoju licznych koncepcji dotyczących tego przedmiotu badań. We wcześniejszych teoriach można było dostrzec wyraźne rozróżnienie kategorii „cykl życia” i „bieg życia”. Od pewnego jednak czasu granice między tymi dwoma pojęciami ulegają zatarciu. Pomimo tej tendencji obserwowanej w różnych naukach społecznych, uznajemy za uzasadnione uwzględnianie w teorii polityki społecznej różnic i podobieństw między tymi dwoma kategoriami. Naszym celem jest **ugruntowanie w nauce o polityce społecznej „cyklu życia” i „biegu życia” jako dwóch odrębnych kategorii tej dyscypliny** poprzez zaproponowanie ich konceptualizacji uwzględniających punkt widzenia polityki społecznej.

W książce przedstawiamy, między innymi, propozycję porządku terminologicznego dotyczącego pojęć „cykl życia” i „bieg życia”. W naszej bowiem ocenie są one zarówno w języku potocznym, jak i w publikacjach naukowych stosowane w sposób dowolny, dość przypadkowy i nie zawsze dogłębnie przemyślany. A przecież w naukach społecznych język jest instrumentem nie tylko opisywania i porządkowania świata, lecz także jego rozumienia. Powinien zatem opisywać przedmiot badań precyzyjnie, w sposób zrozumiały dla odbiorcy.

Pomimo że w dorobku nauk społecznych można znaleźć wiele publikacji dotyczących relacji między zagadnieniami biegu lub cyklu życia a polityką (polityką publiczną, polityką społeczną), istnieje, naszym zdaniem, potrzeba dokonania systematycznej analizy specyfiki każdej z tych dwóch kategorii w nauce o polityce społecznej. Jest to ważne ze względu na obecność omawianych tutaj pojęć w różnych naukach społecznych i – coraz częściej – w opracowaniach naukowych z zakresu polityki społecznej oraz ekspertyzach przygotowywanych dla podmiotów programujących i realizujących politykę społeczną.

Punktem wyjścia naszych analiz są koncepcje wypracowane przede wszystkim na gruncie socjologii i psychologii. Na ich podstawie szukamy odpowiedzi

¹ Autorką *Słowa wstępnego* jest Barbara Szatur-Jaworska.

na pytanie, co z tego dorobku można wykorzystać w nauce o polityce społecznej. Sięgamy także do inspirujących wątków zawartych w koncepcjach cyklu i biegu życia rozwijanych w ramach innych dyscyplin naukowych.

Rozważenia wymaga ponadto, czy przyjęcie perspektywy cyklu lub biegu życia wnosi coś nowego do sposobu rozumienia polityki społecznej jako praktyki. Naszym zdaniem, dzięki przyjęciu tej perspektywy badawczej możemy wzbogacić sposób rozumienia polityki społecznej, wskazując jej nowe cele (jak np. redystrybucja dochodów czy czasu przeznaczanego na różne aktywności życiowe w cyklu życia, całożyciowe budowanie kapitału ludzkiego) oraz nowe kryteria jej oceny.

Badacze polityki społecznej przyjmujący perspektywę cyklu i/lub biegu życia podkreślają wynikające stąd korzyści dla nauki i praktyki. Na przykład, w odniesieniu do kategorii biegu życia Pascal Maeder (2015) charakteryzuje owe korzyści następująco:

Podczas gdy tradycyjna polityka społeczna jest rozproszona w niejednorodnym zestawie środków „od kołyski do grobu”, perspektywa biegu życia [*la perspective du parcours de vie*] proponuje ramy działania, które uwzględniają powiązania między kolejnymi etapami i różnymi dziedzinami życia. Ta perspektywa traktuje rozwój człowieka w sposób całościowy, łącząc fizyczne i psychologiczne aspekty życia jednostek z kontekstem społecznym, kulturowym i historycznym. Bada skumulowane i długoterminowe konsekwencje, jakich jednostki, rodziny i grupy społeczne doświadczają w wyniku krytycznych wydarzeń i sytuacji życiowych. Otwiera innowacyjne ścieżki w naukach społecznych i psychologii do badania takich zagadnień, jak nierówności społeczne, ubóstwo, bezrobocie, dyskryminacja, wypalenie zawodowe, zdrowie fizyczne i psychiczne, przejście od nauki do pracy, starość, rodzicielstwo, rozwód lub utrata bliskiej osoby. Tworzy wiedzę opartą na wynikach badań naukowych i stanowi źródło informacji na potrzeby debaty publicznej, a także dla środowisk politycznych, administracyjnych, stowarzyszeniowych, edukacyjnych i grup wzajemnej pomocy, które są zaangażowane w politykę społeczną i w wiele dziedzin z nią powiązanych. Oprócz dostarczania podstawowej wiedzy służącej innowacjom społecznym, perspektywa biegu życia otwiera dostęp do nowatorskich środków i metod opracowanych w naukach społecznych dla analizy rozwoju społecznego i instrumentów polityki społecznej: wykorzystuje się tu długookresowe dane z powtarzanych badań, co pozwala na wypracowanie precyzyjnych miar ewaluacji i ustalenie potencjału poprawy, przy czym ostatecznym celem jest optymalizacja korzyści i kosztów społecznych. [Tłum. własne – B.Sz.-J.]

Zastosowanie perspektywy cyklu i biegu życia jest traktowane nie tylko jako innowacyjne podejście do problemów badawczych w nauce i do problemów społecznych w polityce społecznej – w jej praktycznym wymiarze. W literaturze naukowej jest także opisywane jako zmiana paradygmatu w polityce społecznej, polegająca na porzuceniu podejścia kategoryjnego w interwencjach spo-

lecznych, czyli adresowania ich do konkretnych zbiorowości borykających się z charakterystycznymi dla nich problemami, na rzecz podejścia prewencyjnego bazującego na założeniach uniwersalnego charakteru potrzeb, w których zaspokajaniu polityka społeczna powinna wspierać ludzi (Nicole-Drancourt 2007). Ta perspektywa (określana przez niektórych autorów jako analityczna rama biegu życia – *life-course framework*) jest także łączona z koncepcją państwa inwestycji społecznych (Esping-Andersen i in. 2001; Esping-Andersen 2002; Kvist 2014) oraz proaktywnej polityki społecznej (Bovenberg 2007).

Naszym celem jest zarówno ukazanie zalet i ograniczeń obu omawianych podejść badawczych, jak i usytuowanie ich w szerszym kontekście teorii polityki społecznej. Kiedy bowiem mówimy o cyklu lub biegu życia człowieka, koncentrujemy naszą uwagę na jednostce i przyjmujemy – często milcząco – założenie, że tym, co nas najbardziej interesuje, jest sytuacja człowieka w jego relacjach z innymi ludźmi, instytucjami, kulturą, przyrodą itd. Sytuacja jednostek – ich dobrostan, jakość życia itd. – jest także kluczowym kryterium oceny funkcjonowania społeczeństwa i państwa. A takie aksjologiczne założenie jest właśnie przyjmowane w nauce o polityce społecznej. Stąd nasza teza, że „cykl życia człowieka” i „bieg życia człowieka” powinny być uznane za ważne kategorie w polityce społecznej.

Przypomnijmy, że **kategorie danej nauki** – to pojęcia określające i porządkujące jej zakres przedmiotowy oraz wyznaczające kierunki poszukiwań badawczych. Jak pisze Barbara Krauz-Mozer (2005: 29):

Pojęcia umożliwiają [...] wyodrębnienie i klasyfikację elementów empirycznych w pewnym zakresie rzeczywistości. Są to więc wygodne i uniwersalne instrumenty służące organizowaniu i porządkowaniu naszych doświadczeń równocześnie stanowiące źródło inspiracji heurystycznej wyznaczającej kierunek działania badawczego. [...] wybór schematu pojęciowego [...] dostarcza jednej z wielu możliwych perspektyw interpretacyjnych materiału empirycznego i pozwala osiągnąć zaledwie fragmentaryczną wiedzę o życiu społecznym. Wybór języka opisu łączy się nieuchronnie i przesądza akceptację określonego aspektu, w jakim interesujące nas zjawisko będzie badane – a więc ujawnia również aspekt w sensie przedmiotowym, którego źródła upatruje się w różnorodności, w jakiej przejawia się dostępny empirycznie, realnie istniejący świat.

Zajmując się zatem osobnymi, ale wzajemnie dopełniającymi się kategoriami cyklu życia i biegu życia, koncentrujemy się na wybranym aspekcie funkcjonowania ludzi i społeczeństw oraz na wybranym aspekcie polityki społecznej i innych polityk publicznych. Przydatność obu tych kategorii ujawnia się zarówno w kontekście diagnostycznej, wyjaśniającej i rozumiejącej funkcji nauki o polityce społecznej, jak i w procesie planowania, oceniania i korygowania polityki społecznej jako praktyki.

Koncepcja omawianych tu dwu kategorii ma przede wszystkim charakter projektujący, gdyż proponujemy własną wykładnię pojęć „cykl życia” i „bieg życia”, przeprowadzoną z punktu widzenia konkretnej dyscypliny – nauki o polityce społecznej. Analizy polityki społecznej uwzględniające dynamikę życia ludzkiego są obecne od kilku dekad w zagranicznej² i polskiej³ literaturze przedmiotu. Nie oznacza to jednak, naszym zdaniem, że nie istnieje luka poznawcza związana z określeniem, czym są te kategorie z punktu widzenia polityki społecznej, w jakim stopniu są podobne, a w jakim – różne.

Zaproponowane przez nas koncepcje cyklu i biegu życia mają także **charakter porządkujący**. Intelktualną inspiracją dla nich jest bowiem obszerny dorobek różnych nauk zajmujących się czynnikiem czasu w życiu człowieka, który przed absorpcją przez naukę o polityce społecznej wymaga, naszym zdaniem, usystematyzowania i ponownej konceptualizacji. Teorie istniejące na gruncie innych dyscyplin naukowych są zbudowane na zróżnicowanych, niekiedy odmiennych założeniach odnoszących się do natury badanych zjawisk; formułują różnorodne hipotezy na temat zależności występujących w obserwowanej rzeczywistości; posługują się innymi lub inaczej definiowanymi pojęciami; stosują też inną metodologię. Z tego właśnie powodu, zawarta w naszej książce próba wykorzystania dorobku wspomnianych koncepcji na gruncie teorii polityki społecznej – w żadnym wypadku – nie może być rozumiana jako poszukiwanie syntezy czy kompromisu. Jest propozycją stworzenia nowej naukowej jakości, respektującej punkt widzenia naszej dyscypliny.

Ten specyficzny, choć nie całkowicie odrębny, sposób ujęcia przez naukę o polityce społecznej kategorii „cykl życia” i „bieg życia” dotyczy zarówno przyjmowanych założeń teoretycznych, definicji kluczowych pojęć, jak i watorów praktycznych. W obu omawianych kategoriach czas jest wprawdzie podstawowym czynnikiem porządkującym życie, ale każda z nich ma odmienną moc wyjaśniania związków między trwaniem życia a jego treścią, tym samym ma też inną wartość aplikacyjną dla polityki społecznej⁴.

W uwagach wstępnych pragniemy także przypomnieć, że dokonujące się na osi czasu zmiany w życiu człowieka (także rodziny, społeczeństwa) są w nauce

² M.in. Hirschhorn (1977); Falkingham, Hills (1995).

³ Autorką pierwszej w polskiej nauce o polityce społecznej monografii, w której objaśniono perspektywę cyklu życia w polityce społecznej i wykorzystano ją do analizy sytuacji społecznej wybranej zbiorowości (pokolenia), jest Barbara Rysz-Kowalczyk (1995). Cyklem lub (prze)biegiem życia w kontekście polityki społecznej zajmowali się w Polsce także m.in.: Stanisława Golinowska (2015), Stanisława Golinowska i Marzena Tambor (2020), Piotr Szukalski (2015), Kaja Zapędowska-Kling (2017). Do tej perspektywy badawczej w polityce społecznej nawiązują także autorzy artykułów opublikowanych w LXV/2 tomie „Przeglądu Socjologicznego” (2016).

⁴ Szerzej na ten temat: Rysz-Kowalczyk (2003: 135–142).

określane za pomocą wielu pojęć, takich jak: cykl życia, bieg życia, przebieg życia, ciąg życia, trajektoria, biografia, droga życiowa, kariera, łuk czy też wykres życia. **W naszej książce proponujemy, by w nauce o polityce społecznej używać – jako podstawowych – dwóch pojęć: cykl życia (ang. *life cycle*) i bieg życia⁵ (ang. *life course*)** – nadając im specyficzne dla polityki społecznej definicje i traktując je nie tylko jako kategorie nauki, lecz także jako dwie swoiste perspektywy badawcze⁶. Te perspektywy charakteryzują zarówno różnice, jak i podobieństwa. Uznajemy jednak, że w każdej z nich należy uwzględnić m.in.: temporalny wymiar dystrybucji osobistych i społecznych zasobów, jakie jednostki mają lub mogłyby mieć do dyspozycji, holistyczne podejście do życia człowieka, wielość czynników kształtujących cykl i bieg życia oraz występowanie momentów przełomowych (kryzysów) w cyklu i biegu życia⁷.

Zawartemu w tytule książki pojęciu „**perspektywa (badawcza)**” nadaje się w naukach społecznych różne znaczenia. Po pierwsze, może być ono rozumiane jako „punkt widzenia” podmiotu poznającego – przejaw aspektowości podmiotowej; wybór w zakresie złożonego przedmiotu badania pewnej jego części i opisanie go za pomocą określonych pojęć. Jak pisze Barbara Krauz-Mozer (2005: 31):

[...] aspektowość [jest] własnością przedmiotu, różnice zaś aspektów tego samego zjawiska (przedmiotu), wydarzenia czy procesu znajdują swoje uzewnętrznienie w różnych kierunkach abstrakcji językowej, w której ów przedmiot jest ujmowany, ale które równocześnie określają „punkt widzenia” (aspekt w sensie podmiotowym) będący własnością przysługującą podmiotowi poznającemu. [...] Odsłaniając i ujmując językowo jakiś fragment rzeczywistości

⁵ Polscy badacze polityki społecznej posługują się w swych pracach częściej pojęciem „przebieg życia”. My stosujemy określenie „bieg życia”, uznając, że lepiej odzwierciedla ono dynamizm życia, jego zróżnicowany rytm i nieoczywistość występujących w nim zmian.

⁶ Te dwa pojęcia i dwie perspektywy są w literaturze przedmiotu często ze sobą łączone, ale niektórzy autorzy traktują je jako nietożsame. Przykład definiowania „cyklu życia” i „biegu życia” jako odrębnych pojęć oraz rozróżniania związanych z nimi perspektyw badawczych w polityce społecznej można znaleźć w artykule Chantal Nicole-Drancourt (2007). Warto też przywołać pogląd autorów polskiej wersji książki pod redakcją Kurta Lüschera i Andrzeja Klimczuka (2017: 126), którzy piszą, że „[...] pojęcie «biegu życia» odnosi się do linearnej koncepcji czasu cechującej się dążeniem do jakichś celów (np. realizacja kariery), podczas gdy «cykl życia» odnosi się do koncepcji czasu cyklicznego, w której zakłada się związek czasu życia z procesami biologicznymi (np. starzenie) wspólnymi dla całego gatunku ludzkiego”.

⁷ Przyjmujemy zatem inne założenia niż np. Piotr Szukalski (2015: 3), który opisując „praktykę myślenia o przebiegu życia w naukach o polityce społecznej”, wyróżnił trzy podejścia różniące się pod względem przedmiotu badań: 1) ekonomiczne – skoncentrowane na dystrybucji zasobów, 2) socjologiczne – zainteresowane np. przebiegiem ścieżek życiowych, całościowo traktujące przebieg życia, 3) podejście skoncentrowane na tzw. przejściach, czyli zmianach statusu jednostki.

społecznej, badacz konstytuuje swój przedmiot badania, w którym zostaje zawarty aspekt w obu wskazanych znaczeniach.

Po drugie, wybór perspektywy badawczej może być wyborem aksjologicznym, gdy akcentuje się w ten sposób to, co ważne – zdaniem badacza – w osiągnięciu społecznie pożądanego stanu, a zatem wartość zbadania i poznania⁸. Po trzecie, perspektywa badawcza może być rozumiana jako orientacja problemowa, jako „*«podejście» kładące nacisk na wagę tych, a nie innych pytań*” badawczych (Nowak 1985: 55). Po czwarte, pojęcie to może być stosowane w celu opowiedzenia się za jakimś ogólnie przyjętym wzorcem (modelem) naukowości, czyli wskazaniem, co stanowi istotę poznania naukowego⁹. Po piąte, perspektywę badawczą może określać wybór przedmiotu badania i celu (koncepcji) badań naukowych¹⁰.

Przyjmujemy, że o perspektywach cyklu i biegu życia w polityce społecznej można mówić w każdym z omówionych powyżej znaczeń.

Po pierwsze, perspektywy cyklu i biegu życia są przyjmowanym przez nas punktem widzenia zakładającym wzajemne powiązanie ciągłości i zmienności w procesie zaspokajania potrzeb przez człowieka oraz uzależnienie tego procesu od czynników obiektywnych i subiektywnych. Te procesy i zależności uznajemy za wyzwanie dla polityki społecznej (jako praktyki) w podwójnym znaczeniu: zarówno reaktywnym – od polityki społecznej oczekujemy odpowiedniej jej reakcji na ową ciągłość i zmiany, jak i kreatywnym – od polityki społecznej oczekujemy tworzenia norm i struktur sprzyjających realizacji ideałów dobrego życia i dobrego społeczeństwa, które określa dominujący w danym społeczeństwie ład aksjologiczny.

Po drugie, omawiane w książce perspektywy badawcze są także wyborem aksjologicznym. Ich składową jest bowiem przyjęcie założenia, że polityka społeczna powinna służyć osiągnięciu pewnego pożądanego stanu, który określamy jako lepsze zaspokojenie potrzeb przez jednostki, zwiększenie szans rozwojowych poszczególnych ludzi i zbiorowości, rozwiązywanie społecznych problemów (kwestii społecznych). Przy czym problemy i kwestie społeczne powinny być postrzegane w ujęciu procesualnym, a ich skutki dla jednostek,

⁸ Przykładem takiej przesłanki wyróżnienia perspektywy badawczej jest ukształtowanie się i rozwój w badaniach społecznych perspektywy gender oraz perspektywy krytycznej.

⁹ Pisząc o wzorcach naukowości w politologii, Barbara Krauz-Mozer (2005: 39–48) wyróżnia np. dwa modele uprawiania nauk o polityce: analityczno-empiryczny i hermeneutyczno-humanistyczny. Kluczowymi kategoriami pierwszego modelu są: prawda/fałsz, empiryczna obserwacja, wyjaśnianie, obiektywizm. W modelu drugim są to: interpretacja, rozumienie, subiektywizm.

¹⁰ Przy wykorzystaniu tych kryteriów Ryszard Szarfenberg (2013) charakteryzuje różne perspektywy badawcze w ramach nauki o polityce społecznej.

rodzin i innych grup społecznych należy analizować w długoterminowej perspektywie.

Po trzecie, perspektywy cyklu i biegu życia można także traktować jako orientacje problemowe charakteryzujące się zadawaniem specyficznych pytań badawczych. Kluczowe pytania dotyczą kształtu faz lub etapów w życiu człowieka, zmienności faz lub etapów i czynników tej zmienności, zależności między fazami lub etapami w życiu człowieka w określonych warunkach przestrzenno-historycznych, wzajemnych relacji między cyklem lub biegiem życia a polityką społeczną i innymi politykami publicznymi.

Po czwarte, z omawianymi perspektywami badawczymi łączą się założenia dotyczące modelu naukowości. Przyjmujemy bowiem, że polityka społeczna jest nauką empiryczną, przy czym rozpoznawane przez nią, analizowane i interpretowane fakty i zjawiska społeczne mają charakter obiektywny i subiektywny. Celem zaś nauki o polityce społecznej jest zarówno wyjaśnianie, jak i rozumienie zachowań jednostek, funkcjonowania społecznych instytucji itd.

Po piąte, perspektywy cyklu i biegu życia mają skonceptualizowany w określony sposób przedmiot badań (o czym piszemy obszernie w tej książce) oraz cele badań (o których mowa w poprzednim akapicie).

Przygotowaniu tej książki przyświecało założenie, że **nauka o polityce społecznej powinna sięgać do bogatego dorobku teoretycznego i badawczego tych dyscyplin, które używają kategorii cyklu i biegu życia** (biologii, demografii, psychologii, pedagogiki, socjologii, ekonomii). Dotyczy to zarówno warstwy poznawczej (źródła specjalistycznej wiedzy), jak i formułowania wskazówek aplikacyjnych (np. dorobek koncepcji dotyczących cyklu rozwoju biologicznego może być przekładany na rozwiązania w zakresie promocji zdrowia; dorobek koncepcji psychologicznych i pedagogicznych – na organizację systemu edukacyjnego, systemu pieczy zastępczej czy systemu interwencji kryzysowej w pomocy społecznej; dorobek koncepcji ekonomicznych – na wskazówki dotyczące mechanizmów transferu dochodów/oszczędności w cyklu życia jednostki). Książka ta zawiera zatem odwołania do badań autorów reprezentujących różne dyscypliny naukowe, choć nie jest naszym zamiarem dokonywanie ich systematycznego, krytycznego przeglądu.

Prezentowana publikacja jest efektem zespołowej pracy trzech autorek. Wspólnie zbudowałyśmy koncepcję całej monografii oraz jej poszczególnych części, wspólnie też omawiałyśmy teksty przygotowywane przez każdą z nas. Poszczególne fragmenty (rozdziały, podrozdziały) książki są jednak dziełem konkretnej autorki, wyrazem jej przemyśleń, wypracowanych koncepcji teo-

retycznych i autorskiego podejścia do omawianych zagadnień. O autorstwie poszczególnych części monografii informujemy w przypisach dolnych.

Bibliografia

- Bonilla García A., Gruat J.V. (2003), *Protection sociale. Investir à toutes les étapes du cycle de vie: pour la justice sociale, la réduction de la pauvreté et le développement durable. Version 1.0*, Genève: ILO, listopad, https://www.social-protection.org/gimi/RessourcePDF.action;jsessionid=Jgy_N87EnY-S5vVjU2uzhEjoPninpJUcwt-n9uZ3LYkoMEdIxyqKJ!-1516073569?id=39559 [dostęp: 8.05.2019].
- Bovenberg A.L. (2007), *The life-course perspective and social policies: an issues note*, Social Protection Discussion Papers and Notes 41759, The World Bank, <http://documents1.worldbank.org/curated/en/509081468141270778/pdf/417590Life0cou1ve0SP00701901PUBLIC1.pdf> [dostęp: 15.06.2020].
- Esping-Andersen G. (2002), *Towards the Good Society, Once Again?* (s. 1–25), w: G. Esping-Andersen (red.), D. Gallie, A. Hemerijck, J. Myles, *Why We Need a New Welfare State*, New York: Oxford University Press.
- Esping-Andersen G., Gallie D., Hemerijck A., Myles J. (2001), *A New Welfare Architecture for Europe? Report submitted to the Belgian Presidency of the European Union* (Final version, September 2001), https://www.researchgate.net/profile/Gosta_Esping-Andersen/publication/238758771_A_NEW_WELFARE_ARCHITECTURE_FOR_EUROPE_Report_submitted_to_the_Belgian_Presidency_of_the_European_Union/links/0046352b4b648d2703000000/A-NEW-WELFARE-ARCHITECTURE-FOR-EUROPE-Report-submitted-to-the-Belgian-Presidency-of-the-European-Union.pdf [dostęp: 2.02.2019].
- Falkingham J., Hills J. (red.) (1995), *The Dynamic of Welfare: The Welfare State and the Life Cycle*, New York: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.
- Golinowska S. (2015), *Polityka społeczna adresowana do grup ludności w cyklu życia. Wyzwania dla teorii i praktyki*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje”, 28(1): 15–43.
- Golinowska S., Tambor M. (2020), *O łączeniu spraw zdrowotnych i społecznych w przebiegu życia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hirschhorn L. (1977), *Social Policy and the Life Cycle: A Developmental Perspective*, „Social Service Review”, 51(3): 434–450.
- Krauz-Mozer B. (2005), *Teorie polityki. Założenia metodologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kvist J. (2014), *A framework for social investment strategies: Integrating generational, life course and gender perspectives in the EU social investment strategy*, „Comparative European Politics”, październik, <https://jonkvist.files.wordpress.com/2014/10/kvist-2014-a-framework-for-social-investment-strategies-cep.pdf> [dostęp: 10.03.2019].
- Lüscher K., Klimczuk A. (red.) (2017), *Generationen, Generationenbeziehungen, Generationenpolitik: Ein dreisprachiges Kompendium*, Konstanz: Universität Konstanz, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/14616/Kompendium_17sprachig_10-10-2017%20Edition%202017%20Generations%2c%20intergenerational%20re